

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

На правах рукопису

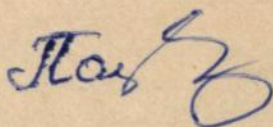
ПОЛІХА Ігор Зіновійович

Індекс УДК 954. 098.329 "1947/1997"

**ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ І РЕЗУЛЬТАТИ
РОЗВИТКУ БАГАТОПАРТІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ
СИСТЕМИ В ІНДІЇ (1947 - 1997 рр.)**

07.00.02 - Всесвітня історія

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

КИЇВ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор Манжола Володимир Андрійович, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, доцент Чувпило Олександр Олександрович, Харківський державний університет

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Лукаш Ольга Іванівна, Інститут світової економіки і міжнародних відносин.

Провідна установа - Інститут сходознавства ім.А.Ю.Кримського НАН України.

Захист відбудеться "24" грудня 1997 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.01.33 при Київському університеті імені Тараса Шевченка, за адресою: 252655, м.Київ, вул.Мельникова, 36/1.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці університету.

Автореферат розісланий

"19" листопада 1997 р.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00751653 (R)

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Крушинський В.Ю.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційної теми визначається важливістю розуміння історії, сучасного стану і перспектив розвитку багатопартійної політичної системи Індії; необхідністю вивчення впливу внутрішньополітичних процесів в Індії на всі сфери життя цієї великої азіатської держави; своєрідністю моделі індійської багатопартійної демократії, яка суттєво відрізняється від класичних західних зразків.

Вивчення історії і перспектив індійської багатопартійної демократії, піввікового досвіду демократичного розвитку Індії має практичне значення для багатьох молодих незалежних держав, зокрема України, в період глибокого реформування їх політичних і соціально-економічних систем, становлення в них інституту багатопартійності. Окрім того, на прикладі розвитку багатопартійної політичної системи Індії можливо дослідити деякі типові внутрішньополітичні процеси, що відбуваються і в інших країнах сучасного Сходу.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період з часу проголошення незалежності Індії в 1947 р. до останніх внутрішньополітичних подій 1997 р., тобто півстоліття соціально-політичного розвитку країни. Разом з тим слід відзначити, що 1947-1967 рр. (період "формальної багатопартійності" та однопартійного домінування Індійського національного конгресу) розглядаються переважно в оглядовому плані. Головна увага приділяється 1967-1997рр., тобто тому періоду, в який багатопартійна політична система Республіки Індії зазнала кардинальних змін. Автор здійснює загальний аналіз основних особливостей становлення і початкового етапу розвитку багатопартійної системи в Республіці Індії, а також досліджує причини тих тенденцій, які проявилися у першій половині 60-х рр. та призвели у майбутньому до глибоких трансформацій у структурі індійської багатопартійності.

Стан наукового дослідження теми. Питання зародження, становлення і розвитку в Індії багатопартійної системи, а також її головних складових посідають значне місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дана дисертація є дальшою розробкою цієї проблеми як з точки зору комплексного підходу та аналізу незалежного розвитку Індії

протягом п'яти десятиріч, так і стосовно дослідження найменш вивченого періоду - кінця 80-х - 90-х років.

Необхідно підкреслити значні успіхи української та радянської індології у вивченні складних внутрішньополітичних процесів в Індії, розвитку в ній інституту багатопартійності. Особливо глибокому аналізу було піддано діяльність Індійського національного конгресу (ІНК), який домінував протягом десятиріч. У цьому контексті передусім слід навести докторську дисертацію українського індолога О.О.Чувпила¹, в якій ґрунтовно досліджено проблему ідейно-політичної боротьби в ІНК у довоєнний період (20-30-ті рр.), а також проаналізовано ті чинники, що в подальшому сприяли домінуванню Нацконгресу в багатопартійній політичній системі Індії у перші десятиріччя незалежного розвитку.

Значний інтерес викликають також дослідження російських вчених, присвячені аналізу діяльності ІНК. Так, в монографії О.І.Регініна² міститься глибокий аналіз історії становлення, розвитку і ролі цієї партії в системі демократичних інститутів Індії у період 60-х - 70-х років. Заслуговує на увагу робота О.В.Малярова³, в якій аналізуються суть і основні напрями курсу урядів на чолі з ІНК.

Значно менше уваги приділялось в радянській історіографії правій та центристській індійській опозиції. В українських сходознавчих дослідженнях ця тема фактично не порушувалась. Цьому існує логічне пояснення: Радянський Союз у своїй стратегії взаємовідносин з Індією традиційно орієнтувався на перманентно домінуючий ІНК (пізніше перейменований в ІНК(І)). Тому індійські внутрішньополітичні проблеми передусім розглядались через призму Нацконгресу, меншою мірою - Комуністичної партії Індії. З іншого боку, такий підхід частково можна виправдати тим, що аж до середини 70-х рр. опозиція в Індії перебувала на задньому плані і нічим особливим не відзначалася (за винятком окремих успіхів у деяких штатах).

¹ Чувпило О.О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20-30-ті рр. ХХ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. - Харків, 1995.

² Регініна А.И. Индийский национальный конгресс: очерки идеологии и политики (60-е и первая половина 70-х годов).-Москва: Наука, 1981.-294 с.

³ Маляров О.В. Роль государства в социально-экономической структуре Индии. - М.: Наука, 1978. - 241 с.

Найбільш ретельно і глибоко тема індійських неконгресистських партій висвітлена в монографії А.Г.Володіна¹. Це дослідження, яке охоплює дуже великий хронологічний період (з кінця 40-х до початку 80-х рр.), містить ґрунтовний аналіз діяльності, ідеологічних платформ, соціальної бази всіх основних центристських і правих неконгресистських партій країни. Слід згадати ще одну працю цього ж автора², в якій здійснено глибокий аналіз інституту індійської багатопартійності і його деяких ключових компонентів як в колоніальний період, так і в перші десятиріччя незалежного розвитку.

Разом з тим необхідно зазначити певну обмеженість цих робіт у хронологічному плані і те, що еволюційні процеси в індійській багатопартійній системі розглядаються А.Г. Володіним значною мірою через призму ІНК. Окрім того, у згаданих монографіях недостатньо розроблена проблема взаємозв'язку та диференціації ступеня впливу основних чинників еволюції індійської багатопартійності на різних етапах її розвитку. Наприклад, мало уваги приділяється дослідженню генезису та причин помітної активізації регіонального, релігійного та кастового факторів у суспільно-політичних процесах.

Під час підготовки даної дисертації значну увагу автор зосередив також на науковому аналізі тих праць зарубіжних вчених, в яких досліджувалась менш вивчена сфера внутрішньополітичного життя Індії - неконгресистські партії правої та центристської орієнтації.

У цьому контексті слід згадати дослідження провідних західних індологів К.Бакстера³, Р.В.Стерна⁴, М.Вейнера⁵, Н.Д.Палмера⁶. У проблемному плані ці роботи можна розділити на три основні категорії: вузькоспеціальні, тобто присвячені лише одній-двом опозиційним партіям (К.Бакстер); дослідження, присвячені загальним процесам, що відбувались в індійській опозиції (Р.В.Стерн, Н.Д.Палмер), а

¹ Володин А.Г. Буржуазная оппозиция в социально-политической структуре Индии. - М.: Наука, 1982. - 220 с.

² Володин А.Г. Индия: становление институтов буржуазной демократии. - М.: Наука, 1989. - 213 с.

³ Baxter C. Jana Sangh. A Biography of an Indian Political Party. - Philadelphia, 1969. - 274 pp.

⁴ Stern R.W. The Process of Opposition in India. - Chicago, 1970. - 344 pp.

⁵ Weiner M. India at the Polls. The Parliamentary Elections of 1977. - Washington, 1978. - 283 pp.

⁶ Palmer N.D. The Indian Political System. - Boston, 1971. - 308 pp.

також праці, пов'язані з найважливішим моментом в історії розвитку багатопартійної системи в Індії - першим досвідом приходу до влади на загальнонаціональному рівні неконгресистських сил (М.Вейнер).

Серед вищезгаданих робіт слід окремо відзначити монографію К.Бакстера з ґрунтовним аналізом історії розвитку, соціальної бази і процесів, що відбувалися в партії "Бхаратія джан сангх" (БДС). Ряд спостережень і висновків автора є актуальними і стосовно правонаступниці БДС - релігійно-націоналістичної "Бхаратія джаната парті", яка перетворилась у сучасній Індії в один з найважливіших елементів її багатопартійної політичної системи.

Значний інтерес становлять і дослідження індійських істориків і політологів А.Гупти¹, М.А.Джангіані², Р.Котхарі³, С.К.Джейна⁴. Зокрема, у книзі М.А.Джангіані здійснено аналіз ідеологічних платформ та основних напрямів діяльності двох провідних опозиційних партій (БДС і "Сватантри"), місця правих партій у структурі багатопартійної політичної системи Індії на початковому етапі її розвитку. У працях Р.Котхарі міститься комплексний аналіз головних елементів багатопартійної системи Індії і факторів, що сприяли її еволюції. Значний практичний інтерес у плані вивчення історії та основних причин приходу до влади неконгресистських сил в 1977 р. (уряд "Джаната парті"), а також процесу формування соціального, кастового і регіонального складу антиконгресистського електорату становить книга А.Гупти. У праці С.К.Джейна проблема розвитку багатопартійної системи (аж до початку 90-х років) розглядається у досить нетрадиційному аспекті - у контексті взаємин між центром і суб'єктами федерації.

Проте, слід зазначити, що систематичне наукове вивчення багатопартійної політичної системи Індії обмежено як у проблемному, так і в хронологічному плані. Вищенаведені роботи в основному присвячені дослідженню окремих складових індійської багатопартійності

¹ Gupta A. Revolution Through Ballot. - New Delhi, 1977. - 182 pp.

² Jhangiani M.A. Jana Sangh and Swatantra. A Profile of the Rightist Parties in India. - Bombay, 1967. - 273 pp.

³ Kothary R. Politics in India. - Boston, 1978. - 306 pp.

⁴ Jain S.K. Party Politics and Centre-State Relations in India. - New Delhi, 1994. - 187 pp.

на певних етапах її розвитку і не охоплюють внутрішньополітичних процесів кінця 80-х - 90-х років. Недостатньо дослідженими залишаються друга половина перебування при владі Раджива Ганді (1987-89 рр.); двох урядів Національного фронту на чолі з В.П.Сінгхом і Ч.Шекхаром (1989-91 рр.); серйозні соціально-економічні реформи кабінету П.В.Нарасімхи Рао (1991-96 рр.) та принципові еволюційні зміни в структурі індійської багатопартійності у цей період. Поки що не піддано глибокому аналізу результати парламентських виборів 1996 р., підсумки діяльності коаліційного уряду Об'єднаного фронту на чолі з прем'єр-міністром Х.Д.Деве Гоудюю, а також теперішнього кабінету міністрів під керівництвом І.К.Гуджрала.

Таким чином, у даній дисертації здійснюється спроба доповнити цей розділ історіографії, проаналізувавши ті принципові структурні та якісні зміни, яких зазнала індійська багатопартійна система за останні десятиріччя свого розвитку, дослідити основні чинники цієї трансформації та їхній вплив на майбутнє інституту багатопартійності в Республіці Індії.

Наукову значущість дисертаційної роботи становить те, що в ній вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії зроблено спробу здійснити комплексний аналіз генезису та сучасного стану демократичних інститутів Індії на прикладі еволюції багатопартійної системи за роки політичної незалежності країни. Підставою для проведення комплексного аналізу даної проблеми стала наявність багатьох оригінальних документальних джерел, зокрема програмних та робочих документів провідних політичних партій Індії, а також останніх статистичних даних, які вперше вводяться в науковий обіг.

Джерельну базу дисертації обумовила наявність широкого кола оригінальних документів, що відображають різні аспекти розвитку багатопартійної політичної системи Індії. Переважна більшість їх була опрацьована автором під час тривалого перебування в Індії і складала суттєву частину вихідних даних для проведення цього дослідження.

Використані джерела можна поділити на кілька груп.

До першої слід віднести праці і виступи видатних державних і політичних діячів Індії. У цьому контексті можна навести збірники промов Джавахарлала Неру та Індіри Ганді, працю першого неконгресистського прем'єр-міністра країни Морарджі Десаї "The Story

of My Life”, книгу ідеолога релігійно-націоналістичних сил Індії Балраджа Мадхока “Political Trends in India”, працю одного з лідерів індійського комуністичного руху Е.М.С.Намбудіріпада “Economics and Politics of India’s Socialist Pattern”.

До другої, найчисельнішої категорії слід включити англомовні та хіндімовні матеріали, багато з яких вперше вводяться в науковий обіг. Сюди входять програмні та поточні документи (виборчі маніфести, рішення партійних форумів, заяви керівників партій) провідних політичних партій та об’єднань Індії¹⁻⁴; рішення уряду Індії; законодавчі акти індійського парламенту; статистичні дані Центральної виборчої комісії Індії щодо підсумків виборів як на загальнонаціональному, так і на штатівському рівнях; результати опитів громадської думки, здійснених авторитетними індійськими та зарубіжними соціологічними центрами за останні роки (наприклад, The Centre for the Study of Developing Societies - CSDS Opinion Poll).

Серед них передусім слід виділити базовий програмний документ діяльності сучасного індійського коаліційного уряду Об’єданого фронту - “A Common Approach to Major Policy Matters and a Minimum Programme”⁵. Порівняльний аналіз основних положень цього документу і виборчого маніфесту “зовнішнього союзника” ОФ - Індійського національного конгресу - дає змогу не лише визначити напрями взаємодії та потенційні суперечності у підходах між ОФ та ІНК(І), але й змоделювати можливі еволюційні зміни у цих двох ключових складових сучасної триполюсної багатопартійної політичної системи Індії.

Враховуючи малодослідженість останнього етапу розвитку багатопартійної політичної системи Індії, а також відсутність серйозних наукових праць, присвячених внутрішньополітичним процесам у країні в 90-х рр., автор під час вивчення даного періоду використовував також

¹ Bharatia Janata Party Election Manifesto 1996.- New Delhi, 1996. - 112 pp.

² Indian National Congress (I) Election Manifesto 1996. - New Delhi, 1996. - 117 pp.

³ Janata Dal Election Manifesto 1991 (мовою хінді). - New Delhi, 1991. - 93 pp.

⁴ United Front Election Manifesto 1996. - New Delhi, 1996. - 82 pp.

⁵ A Common Approach to Major Policy Matters and a Minimum Programme. - New Delhi, 1996. - 42 pp.

широке коло матеріалів індійських англо- та хіндімовних періодичних видань, які можна класифікувати як третю групу першоджерел. При цьому до уваги брався високий рівень місцевої політичної журналістики та її аналітична спрямованість.

Використані періодичні видання можна розділити (відповідно до їх ідеологічної орієнтації) на три умовні категорії, суто важливі при дослідженні даної теми: а) партійна преса (газети "National Herald", "Organizer", "People's Democracy", "New Age"; б) видання, які певною мірою симпатизують тим чи іншим партіям (журнали "Sunday", "Mainstream", газети "Telegraph", "Amrita Bazar Patrika", "Patriot", "Indian Express", "The Hindu"); в) видання, для яких є характерною відсутність чітко висловлених політичних симпатій (газети "The Times of India", "The Hindustan Times", хіндімовні "Навбхарат таймз" і "Хіндустан", журнал "India Today").

Метою даної дисертації є комплексний аналіз генези та розвитку багатопартійної системи Індії протягом останніх п'яти десятиріч, а також спроба моделювання подальших шляхів і можливих варіантів її майбутньої еволюції.

При написанні роботи були поставлені такі **завдання**, які випливають з мети дослідження:

- виділити та охарактеризувати основні етапи розвитку багатопартійної політичної системи в незалежній Індії;

- вивчити головні фактори впливу на формування і еволюцію багатопартійної системи Індії, в т.ч. на загальнонаціональному і штатівському рівнях;

- дослідити вплив нової внутрішньополітичної ситуації в Індії на інститут федералізму;

- проаналізувати особливості та закономірності сучасного етапу розвитку індійської багатопартійної системи (90-ті роки);

- з урахуванням принципово нових внутрішньополітичних реалій сучасної Індії змоделювати можливі шляхи і варіанти майбутньої еволюції індійської багатопартійної системи в цілому та її окремих найважливіших компонентів.

Наукова новизна даної праці полягає в тому, що в ній вперше в українській та зарубіжній історіографії зроблено спробу здійснити комплексний аналіз еволюції багатопартійної політичної системи Індії за

50 років її незалежного розвитку, причому особливу увагу приділяється її найменш дослідженому періоду, тобто подіям останнього десятиріччя.

Вище підкреслювалося, що російськими і західними сходознавцями та індійськими політологами здійснено ряд глибоких досліджень окремих питань та періодів становлення і розвитку багатопартійної політичної системи Індії, певних аспектів та складових цього явища. Проте до цього часу відсутні наукові праці, що містили б комплексний аналіз еволюційних процесів індійської багатопартійної системи, а також в яких було б здійснено моделювання основних напрямів її подальшого розвитку та трансформації.

На захист винесено такі основні положення:

1. Багатопартійна система Індії пройшла у своєму розвитку три головні етапи: а) перший етап (1947-1967 рр.) - період абсолютного домінування ІНК на загальнонаціональному та штатівському рівнях (коли більшість опозиційних партій перебувала на стадії становлення і створення власної соціальної бази); б) другий етап (1967-1989 рр.) - період зменшення повного домінування Конгресу в центрі, завершення формування інституту реальної багатопартійності у більшості штатів і посилення консолідаційних тенденцій серед неконгресистських партій; в) третій етап (починаючи з 1989 року) - виникнення на загальнонаціональному рівні політичної системи з трьома основними центрами сили, утворення інституту дво- (рідше трипартійності) у всіх штатах.

2. Сучасний етап розвитку багатопартійної системи Індії є перехідним у зв'язку з тим, що її ключові компоненти поки не досягли належного рівня організаційної та ідеологічної консолідації, що, у свою чергу, призводить до продовження процесу перегрупування політичних сил як в середині трьох основних блоків, так і між ними.

3. Створення в Індії інституту реальної багатопартійності - позитивне явище з точки зору класичних канонів демократії. З іншого боку, політичні інститути Індії поки не пристосовані до успішного функціонування в умовах триполюсної системи. Період слабких коаліційних урядів, у який увійшла країна, спричинить посилення внутрішньополітичної нестабільності; значне зростання впливу дрібних та регіональних партій на загальнонаціональні процеси; сповільнення темпів соціально-економічного розвитку; поглиблення міжрегіональних,

міжкастових і міжрелігійних суперечностей; помітне ускладнення відносин між центром і суб'єктами федерації.

4. Серед найвірогідніших варіантів майбутньої трансформації багатопартійної системи Індії можна розглядати: а) повернення до моделі багатопартійності з домінуванням однієї партії на загальнонаціональному рівні і з дво- (трипартійністю) в штатах; б) поступовий перехід до інституту двопартійності в центрі.

5. Значний вплив на еволюцію багатопартійної системи в Індії і на розстановку політичних сил в країні має комбінація різноманітних факторів (соціально-економічних, національних, регіональних та інших). На даному етапі суспільно-політичного розвитку особливу роль відіграють регіональний, релігійний і кастовий аспекти. Перехід до ефективно діючої двопартійності можливий лише за умов зменшення впливу на внутрішньополітичні процеси вищезгаданих деструктивно-обмежувальних чинників і кардинального піднесення значення позитивних соціально-економічних програм.

6. Розвиток багатопартійної системи в Індії, значне посилення впливу регіональних партій, зростання відцентрових тенденцій у країні ставлять у конкретну площину питання про необхідність реформування взаємовідносин між центром і суб'єктами федерації, передусім у напрямі поступового розширення політико-адміністративних та фінансово-економічних повноважень штатів.

7. Наявність особливостей у системі взаємодії та взаємообумовленість внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів призводить до того, що зміна центральних урядів не викликає серйозних змін у зовнішній політиці Республіки Індії. Разом з тим посилення внутрішньополітичної нестабільності (у випадку перебування при владі слабких коаліційних урядів) помітно збільшує нестабільність зовнішнього курсу Індії.

Науковою концепцією дослідження є положення про те, що розвиток багатопартійної політичної системи Республіки Індії становить безперервний діалектичний процес і його основні напрями визначаються комплексом взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, національних та інших факторів. Рівень впливу кожного з них постійно видозмінюється на різних етапах розвитку індійської багатопартійної політичної системи, що, у свою чергу, призводить до еволюційної

трансформації її структури в цілому та кожного з її важливих елементів зокрема. Таким чином, діалектичний та історико-порівняльний підходи складають **методологічну основу** даного наукового дослідження.

Практичне значення. У процесі розбудови державності для молодих незалежних країн значний практичний інтерес викликають принципи розвитку взаємовідносин між сильним центром і певною мірою автономними регіонами, шляхи і методи подолання існуючих між ними суперечностей, які ми спостерігаємо в індійській суспільно-політичній моделі. Наочним прикладом успішної взаємодії між виконавчою і законодавчою гілками влади в Індії є координація їх зусиль у справі законодавчого забезпечення соціально-економічних реформ, що виразно проявилось в останні роки.

Практичне значення цієї роботи полягає також в тому, що основні висновки та положення дисертації були використані та можуть надалі використовуватись Міністерством закордонних справ України та іншими міністерствами та відомствами нашої держави при розробці концептуальних підходів і конкретних рекомендацій щодо розвитку двосторонніх відносин між Україною та Індією, а деякі елементи - і для розбудови співробітництва з іншими країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Теоретичний і фактичний матеріал цієї дисертаційної роботи може бути використаний при підготовці спецкурсів і курсів лекцій для студентів-сходознавців, у першу чергу тих, що займаються індологічною тематикою; для фахівців, які вивчають внутрішньополітичні процеси у країнах сучасного Сходу. Він становить певний інтерес і в плані вивчення проблеми взаємовідносин між центром і суб'єктами федерації в багатонаціональних федеративних державах. В науковому плані запропонована дисертація може послужити основою для дальшого дослідження особливостей і закономірностей розвитку всієї політичної системи в Республіці Індії.

Основні висновки та положення даної роботи пройшли **апробацію** в кількох наукових публікаціях і виступах на науково-практичних конференціях, які проходили під егідою Центру політичних досліджень та Університету імені Джавахарлала Неру в Нью Делі (в 1992-94 рр.), а також на міжнародній конференції "Сходознавчі читання А.Кримського" (м.Звенигородка, 1997 рік).

Структура дисертації. Структурна побудова роботи обумовлюється основною метою і завданням дисертації. В її основу покладено діалектичний, історико-порівняльний методи дослідження. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, трьох додатків і словника спеціальних індійських термінів.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність проблеми, визначено хронологічні рамки дослідження, дається характеристика стану наукової розробки теми, визначається мета і завдання роботи, її наукова новизна та практичне значення, розглядається методологічна та джерельна база дисертації, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У **першому розділі** - "Становлення і розвиток багатопартійної політичної системи в Індії (1947-1989 рр.)" - здійснено комплексний аналіз історії становлення багатопартійної політичної системи Індії і першого та другого етапів її розвитку.

На початку розділу вивчається історія становлення в Індії демократичних інститутів, вплив на цей процес з боку Великобританії і роль місцевих чинників. Окремо досліджується такий важливий етап у становленні демократичних інститутів незалежної Індії, як 1947-50 рр. - період між проголошенням незалежності і прийняттям Конституції Республіки Індії, протягом якого було закріплено пріоритет демократичних тенденцій у майбутньому державному устрої країни. Аналізуються відповідні положення Конституції Республіки Індії, законодавчі акти парламенту, в яких були закладені юридичні підвалини демократичного розвитку країни і остаточно зафіксовано багатопартійний характер індійської демократії.

Оскільки перший етап розвитку багатопартійної політичної системи Індії характеризується абсолютним домінуванням партії Індійський національний конгрес на центральному і штатівському рівнях, автор приділяє основну увагу розгляду причин і характеру цього явища, соціальної бази ІНК, а також тих негативних тенденцій, що з'явилися в партії наприкінці згаданого періоду і призвели незабаром до переходу Індії до наступного етапу розвитку її багатопартійності.

Паралельно розглядається становище в опозиційних партіях, більшість з яких перебувала на той момент на стадії становлення, вироблення політичних та соціально-економічних платформ і пошуку власної масової бази підтримки. Аналізуються поступове зростання впливу неконгресистських партій та посилення консолідаційних тенденцій серед опозиції, що призвело до серйозних змін у багатопартійній системі Індії на наступному етапі її розвитку.

Значна увага приділяється вивченню багатопартійної політичної системи Індії на другому етапі її розвитку (1967-1989 рр.). Автором обґрунтовується доцільність виділення цього хронологічного періоду в окремий етап розвитку багатопартійної системи і виділяються його характерні ознаки:

- збереження однопартійного домінування ІНК на загальнонаціональному рівні, яке, проте, порівняно з попереднім етапом, втратило свій абсолютний характер;

- втрата Конгресом монополії на владу в більшості штатів і становлення в них реальної двопартійної (чи багатопартійної) системи, за якої ІНК дедалі частіше виконував роль всього лише одного (хоча й поки найпотужнішого) з двох чи декількох центрів сили;

- загальне поглиблення кризових явищ в Індійському національному конгресі, яке завершилось трьома внутрішньопартійними розколами (1969, 1977 і 1978 рр.), поступове скорочення соціальної бази ІНК і одночасна активізація відколу від нього нових політичних партій;

- поступове зростання популярності опозиційних сил і разом з тим відсутність серед опозиції однієї чи декількох провідних партій, що мали загальнонаціональний статус і були здатні виступити в ролі довгострокової альтернативи ІНК в загальноіндійському масштабі;

- посилення консолідаційних тенденцій в опозиційному таборі, більш активне використання опозицією політики передвиборних альянсів. У більшості випадків вони базувались на негативному антиконгресистському факторі і тому мали недовговічний характер. Стабільні неконгресистські блоки та створені на їх основі штатівські уряди, які спирались на конструктивні фактори (спільність програми, близькість ідеологічної платформи і деякі інші позитивні моменти) поки були нечастими явищами;

- помітне зміцнення регіональних партій, ряд з яких стали домінуючими (Тамілнаду) чи впливовими елементами багатопартійних систем в їх штатах (Андхра Прадеш, Ассам, Панджаб).

Другий етап розвитку багатопартійної політичної системи в Індії, в свою чергу, ділиться автором на два підетапи: перший - 1967-1979 рр. і другий - 1980-1989 рр., кожен з яких характеризується вищенаведеними ознаками і певною циклічністю їх прояву. Наприклад, для кожного зі згаданих підетапів є притаманними поступальне посилення консолідаційних процесів у стані неконгресистських партій і, відповідно, поглиблення кризових явищ в Індійському національному конгресі ближче до завершення даного хронологічного проміжку. Головною відмінністю між цими підетапами є те, що під час першого з них негативні явища в ІНК (I) і, відповідно, зростання ролі неконгресистських сил у багатопартійній структурі ще не набули незворотнього характеру. У той же час, аналогічні процеси в 1980-1989 рр. мали під собою вже реальну підставу, що й обумовило в результаті кардинальні зміни у моделі багатопартійної політичної системи Індії на наступному етапі її розвитку.

Автором далі детально вивчається динаміка розвитку вищезгаданих процесів, кульмінацією яких став перший в історії Індії прихід до влади на центральному рівні неконгресистських сил - уряду "Джаната парті" (1977-1979 рр.). Разом з тим на основі аналізу подій другої половини 70-х років робиться висновок про те, що процеси скорочення соціальної бази підтримки ІНК і падіння популярності партії ще не набули незворотнього характеру і Індійський національний конгрес продовжував поки залишатись ключовим і в цілому домінуючим компонентом багатопартійної політичної системи Індії. З іншого боку, успіх блоку "Джаната" на загальнонаціональних виборах 1977 року і створення першого в історії країни неконгресистського центрального уряду були передчасними явищами, для яких ще не дозріли необхідні передумови. Опозиція поки не змогла створити широку соціальну базу підтримки, достатню для того, щоб виступити в ролі довгострокової альтернативи ІНК в загальнонаціональному масштабі. Утворені на тому етапі опозиційні блоки мали аморфний і тимчасовий характер. Опозиція була готовою до консолідації на загальноіндійському рівні лише в деструктивному плані, і її єдиною метою було завдати поразки ІНК. У

той же час неконгресистські партії не могли взаємодіяти на довгостроковій основі після приходу до влади через відсутність спільної політичної, ідеологічної та соціально-економічної платформи, різноплановість соціальної бази підтримки, на яку вони спирались, а також через глибокі особисті суперечності між їх лідерами.

Автор приділяє значну увагу дослідженню еволюційних процесів в індійській багатопартійній політичній системі у 80-х роках. Здійснюється порівняльний аналіз тенденцій, які превалювали в ІНК(І) і серед опозиційних партій. На конкретному фактологічному матеріалі робляться висновки щодо поступового скорочення масової бази підтримки ІНК(І) в соціально-економічному, регіональному і кастовому плані, а також серед основних релігійних громад Індії. Водночас серед опозиційних партій відзначались протилежні тенденції: поступове зростання їх рівня популярності та соціальної бази підтримки; формування у кожній з провідних неконгресистських партій власного стабільного електорату серед певних соціально-економічних, регіональних, кастових та релігійних категорій населення. Таким чином, наприкінці 80-х років в Індії склалась принципово нова розстановка політичних сил: ІНК(І) проти блоку центристських та регіональних партій, релігійно-націоналістичної "Бхаратія джаната парті" і лівих сил. Дана модель стала прообразом структури багатопартійності з трьома основними центрами сили, що сформувалась протягом наступного десятиріччя.

У **другому розділі** - "Сучасний стан багатопартійної політичної системи в Індії і перспективи її подальшого розвитку" - аналізуються процеси в індійській багатопартійній політичній системі протягом 90-х років, що призвели до її переходу до якісно нового етапу розвитку - завершенню формування у середині 90-х років принципово нової структури багатопартійності з трьома основними, фактично рівнозначними центрами сили. У цьому ж розділі здійснюється моделювання перспектив подальшого розвитку в Індії багатопартійної системи та її складових.

На основі проведеного аналізу виділяються головні ознаки та особливості сучасного (третього) етапу розвитку багатопартійної політичної системи Індії: 1) наявність трьох відносно слабких фактично рівнозначних політичних центрів сили (лівоцентристський Об'єднаний

фронт, центристський ІНК(І) та релігійно-націоналістична БДП); 2) децентралізація і локалізація політичних процесів: а) зростаюча федералізація політики; б) пріоритетний акцент на місцевих проблемах; в) посилення автономістських тенденцій і активізація руху до створення дрібних штатів; г) диспропорційне зростання впливу дрібних та регіональних партій, що діють в різних регіонах і представляють соціальні коаліції чи окремі кастові угруповання з досить високим рівнем самосвідомості.

На початку другого розділу здійснюється дослідження тих чинників і процесів, в результаті яких домінуюча партія - ІНК(І) перетворилась лише в один із трьох основних компонентів багатопартійної політичної системи Індії. Аналізуються причини втрати Нацконгресом впливу на традиційні категорії його електорату у соціально-економічному, регіональному, кастовому та релігійному аспектах. Робляться висновки про те, що явище занепаду ІНК(І) носить складний багатоплановий характер.

З одного боку, воно об'єктивно пояснюється тим, що по мірі демократизації індійського суспільства, зростання відмінностей між інтересами різних його категорій дедалі складнішим (а зараз і неможливим) стає задоволення вимог різноманітних верств населення в рамках політичного та соціально-економічного курсу лише однієї партії (як це відбувалось протягом перших десятиріч існування незалежної Індії). З іншого боку, криза ІНК(І) носить певною мірою і суб'єктивний характер. Вона спричинена і конкретними прорахунками керівництва партії, яке проігнорувало зростання серед індійських виборців релігійно-націоналістичних і кастових настроїв. Передчасною також, на нашу думку, була спроба ІНК(І) перевести міжпартійну боротьбу у площину змагання позитивних соціально-економічних платформ. При цьому розрахунок полягав у тому, що партія зможе заручитись підтримкою багатомільйонного середнього класу, який з'явився в Індії в 90-х рр. в результаті реформ конгресистського уряду П.В.Нарасімхи Рао. Разом з тим підсумки парламентських виборів 1996 р. свідчили про передчасність акцентування уваги на соціально-економічній платформі, оскільки навіть серед найбільш освічених категорій індійських виборців поки продовжують превалювати традиційні кастові, кланові та релігійно-общинні домінанти.

Наголошується, що ІНК(І) опинився у стані найбільш глибокої кризи за всю історію існування партії. На погляд автора, найважливішим завданням керівництва Конгресу стає відновлення і розширення власної соціальної бази. У зв'язку з цим до числа пріоритетів партії на сучасному етапі входить передусім вибір оптимального напрямку консолідації соціальної бази ІНК(І). При цьому, з одного боку, слід належним чином враховувати регіональні, релігійні та кастові чинники, роль яких зросла за останні роки, а з іншого - інтереси конкретних соціально-економічних категорій населення, передусім тих, що склались і помітно збільшили свій вплив в результаті глибоких економічних реформ уряду Рао.

Окремо аналізуються становище і процеси в неконгресистському таборі протягом 90-х років, а також ті об'єктивні чинники, які сприяли формуванню в сучасній Індії двох нових центрів сили і виникненню нинішньої моделі багатопартійності, яка характеризується наявністю трьох фактично рівнозначних центрів сили. Робляться висновки про те, що у 90-х роках значно зріс вплив на хід внутрішньополітичного життя Індії таких негативно-обмежувальних факторів, як регіональний, релігійний та кастовий. Зростання їх ролі пояснюється цілою низкою взаємопов'язаних причин: зростанням самосвідомості багатьох категорій населення та активізацією процесу пошуку ними власного місця в нових соціально-економічних реаліях; розчаруванням більшості виборців результатами політичного та соціально-економічного курсу урядів ІНК(І); невпевненістю великої маси найменш соціально захищених верств населення в позитивних наслідках цього курсу; загальним посиленням тенденцій до автономізації та локалізації суспільно - політичних процесів.

Всі ці фактори призвели до того, що чимала частина індійських виборців відмовилась від орієнтації на егалітарні та секуляристські принципи, які відстоював ІНК(І), і переорієнтувалась на більш близькі та зрозумілі їм поняття: спільність регіону, релігії, касты. Саме завдяки активному відстоюванню традиційних цінностей індійського суспільства, тобто цінностей індуїзму, релігійно-націоналістичні сили на чолі з "Бхаратія джаната парті" перетворились в одну з трьох ключових складових багатопартійної політичної системи Індії. Водночас завдяки орієнтації на кастово-регіональні проблеми зумів помітно зміцнити свої

позиції коаліційний лівоцентристсько-регіональний Об'єднаний фронт. Таким чином, однією з основних причин поразки Індійського національного конгресу (І) на виборах 1996 року і занепаду цієї партії була невідповідність у темпах розвитку між соціально-економічним базисом та багатьма елементами політичної надбудови. Керівництво ІНК (І) не надало належної уваги і недооцінило ступінь впливу на суспільно-політичні процеси в країні регіональних, релігійних і кастових факторів. Водночас це сприяло остаточному формуванню двох нових центрів сили (релігійно-націоналістичного та кастово-регіонального спрямування) у триполюсній моделі багатопартійної політичної системи Індії.

Надалі у цьому розділі досліджуються перспективи індійської багатопартійності та моделюються можливі варіанти її майбутньої еволюції. Аналіз здійснюється у короткостроковому (питання, пов'язані з діяльністю теперішнього уряду Об'єднаного фронту) та у довгостроковому плані.

На основі порівняльного аналізу концептуальних підходів учасників Об'єднаного фронту та його "зовнішнього союзника" (Індійського національного конгресу) щодо головних політичних та соціально-економічних проблем країни, а також з урахуванням основних тенденцій та процесів, що відбуваються в рамках сучасної триполюсної структури індійської багатопартійної політичної системи, можливо прийти до висновків, що:

- діючу зараз в Індії триполюсну структуру багатопартійності слід розглядати як тимчасове явище і своєрідний перехідний етап на шляху її дальшого розвитку. Стабільний внутрішньополітичний розвиток країни може забезпечити чи її повернення до модифікованої системи з домінуванням однієї партії, чи, що уявляється більш імовірним, трансформація сучасної триполюсної структури у двопартійну систему, ключовими складовими якої стануть партії центристської секуляристської та релігійно-націоналістичної спрямованості;

- у зв'язку з посиленням у сучасній Індії відцентрових тенденцій, спричиненим, з одного боку, помітним зростанням впливу регіональних та дрібних партій, а з іншого - наявністю слабких нестабільних коаліційних урядів у центрі, значної актуальності набула проблема реформування характеру взаємовідносин між центром та суб'єктами

федерації в рамках Індійського Союзу. Поступове розширення повноважень штатів не лише послабить існуючі регіоналістські настрої, але й понизить рівень деструктивного впливу на загальнонаціональні процеси з боку регіональних партій, основні зусилля яких будуть спрямовані на вирішення широкого комплексу специфічних внутрішніх проблем їх штатів. Таким чином, буде помітно полегшено становлення в Індії двопартійної політичної системи.

В результаті дослідження щодо тих положень дисертації, які вносяться на захист, автор дійшов таких **ВИСНОВКІВ**:

- за 50 років багатопартійна політична система незалежної Індії пройшла у своєму розвитку три основних етапи. Структура багатопартійності на кожному з цих етапів відповідала сучасному її рівневі соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Індії, балансу сил між конкретними категоріями суспільства і була своєрідною похідною від цих явищ;

- значний вплив на еволюцію багатопартійної системи в Індії справляють такі суттєві фактори соціально-економічного розвитку, як: регіональний, релігійний, кастовий. Ступінь їх впливу помітно варіюється на різних етапах розвитку багатопартійності залежно від конкретних соціально-економічних умов даного періоду;

- триполюсна модель багатопартійності, яка склалась в сучасній Індії, має перехідний характер, і вже ближчим часом слід очікувати в ній серйозних структурних змін. Найвірогіднішим варіантом розвитку індійської багатопартійної політичної системи є поступовий перехід до інституту двопартійності, де визначальну роль відіграватимуть партії (чи блоки) лівоцентристської та релігійно-націоналістичної орієнтації. Менш імовірним на сучасному етапі соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Індії уявляється повернення до модифікованої моделі однопартійного домінування;

- сучасний етап розвитку багатопартійної політичної системи Індії характеризується великим, значною мірою дестабілізуючим впливом на хід внутрішньополітичних процесів з боку регіональних партій. Це ставить у конкретну площину питання про необхідність перегляду деяких положень устрою Індійського Союзу та поступового реформування взаємовідносин між центром і суб'єктами федерації у

напрямі пониження рівня централізації та розширення адміністративних і фінансово-економічних повноважень штатів;

- проблеми зовнішньої політики традиційно посідають другорядне місце у передвиборних платформах провідних політичних партій і не мають вирішального впливу на внутрішньополітичні процеси. Разом з тим хід внутрішнього розвитку Індії має значний вплив на ситуацію в Південній Азії і певною мірою в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та в цілому світі і саме з урахуванням специфічних внутрішньоіндійських реалій та їх змін відбувається формування і певне коригування зовнішньополітичного курсу щодо Індії з боку переважної більшості держав світу.

Основні положення та висновки дисертації викладені в таких **публікаціях:**

1. "Некласична" складова АТР. Південна Азія: нові реалії і перспективи регіонального співробітництва. Київ: "Політика і час", 1996. - №4. - 0,5 друк.арк. (щодо взаємозв'язку між внутрішньополітичними процесами в сучасній Індії і регіональними південноазіатськими процесами).
2. Індія: від "кишенькових партій" до реальної багатопартійності. Київ: "Політика і час", 1996. - №9. - 0,4 друк.арк. (про кардинальні зміни у структурі багатопартійної політичної системи Індії у 90-х роках, на основі аналізу підсумків загальних парламентських виборів 1996 року).
3. Кашмірська криза. Київ: "Політика і час", 1997. - №2. - 0,3 друк.арк. (про взаємозв'язок між внутрішньополітичними процесами і зовнішньополітичним курсом Індії).
4. Свобода опівночі або чому не справдився жоден песимістичний прогноз. Київ: "Політика і час", 1997. - №7. - 0,3 друк.арк. (про основні етапи і перспективи розвитку багатопартійної політичної системи Республіки Індії).

Полиха І.З. Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947-1997 рр.). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 - Всесвітня історія. - Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 1997.

Дисертацію присвячено дослідженню багатопартійної політичної системи Індії протягом п'ятдесятирічного періоду незалежного розвитку цієї країни. В дисертації проведено періодизацію основних етапів розвитку багатопартійної політичної системи Індії; проаналізовано зміст і особливості кожного з етапів; досліджено взаємозв'язок та вплив на інститут індійської багатопартійності соціально-економічних, регіональних, кастових, релігійних та інших чинників. Змодельовані можливі варіанти майбутньої еволюції багатопартійної системи Індії. Основні положення праці були використані Міністерством закордонних справ України при розробці концептуальних підходів до розвитку взаємовідносин з Республікою Індією.

Ключові слова: Республіка Індія, політична структура, багатопартійна система, особливості, етапи, результати і перспективи політичного розвитку.

Полиха И.З. Основные особенности и результаты развития многопартийной политической системы в Индии (1947-1997 гг.). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - Всемирная история. - Институт международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Киев, 1997.

Диссертация посвящена исследованию многопартийной политической системы Индии на протяжении пятидесятилетнего периода независимого развития этой страны. В диссертации проведена периодизация основных этапов развития многопартийной политической системы Индии; проанализированы содержание и особенности каждого из этапов; исследованы взаимосвязь и влияние на институт индийской многопартийности социально-экономических, региональных, кастовых,

религиозных и иных факторов. Смоделированы возможные варианты будущей эволюции многопартийной системы Индии. Основные положения работы были использованы Министерством иностранных дел Украины при разработке концептуальных подходов к развитию взаимоотношений с Республикой Индией.

Ключевые слова: Республика Индия, политическая структура, многопартийная система, особенности, этапы, результаты и перспективы политического развития.

Polikha I.Z. Main Peculiarities and Results of Development of the Multi-Party Political System in India (1947-1997). - Manuscript.

Thesis for a candidate's degree by speciality 07.00.02 - World History. - Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv, 1997.

The dissertation is devoted to research of the multi-party political system in India during fifty years of independent development of this country. In the dissertation the main stages of development of the multi-party political system in India are established, the essence and peculiarities of each period are found out, interconnection and influence of socio-economic, regional, caste, religious and other factors on the institution of Indian multi-party system are analyzed. Possible variants of future evolution of the multi-party system in India are elaborated. The main points of the work have been used in the preparation by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine of conceptual approaches towards development of relations with the Republic of India.

Key words: Republic of India, political structure, multi-party system, peculiarities, periods, results and perspectives of political development.

Навч.-вид. 066. Тираж 110. Формат 60 x 84 1/14. Папір для офсетного друку.
Др. офс. Ум. др. л. 1.0. Підп. до друку 17.11.97. Зам. 0-4795.

Видавництво "Преса України"

434423

AV 38.862